

ԳՐԱԿԱՆ

ԳԻՐԱԳՐՈՒ ԳՈՎՆ Ի ՎԵՐ

ՏԻԳՐԱՆ ԵՐԿԱԹ

Անաոր այս մանրամասնությունները այս կենդանի շուրջը կը ստեղծեն թախիծ մը, զոր ոչինչ պիտի կրնար փարատել։ Ու Պ. Կիւմրիչէր-տանի հատորը այդ տուածը նարտարապետող ա-մենէն սրտառուէ կոթողն է ապահովարար։ Քիչ գործ եմ կարգացած ուր հացին հարցը հրեւած ըլլայ անդիպալին, մշտնաշաղկապին սա ուժգնու-թեան։ Նոր չէ որ բանաստեղծները անօթի պիտի մնան։ Ու նոր չէ որ անօթիները պիտի մեռնին ինքնապալան կամ սպառած Բայց զրական հպարտութիւնը մարտի միջամտած է որպէսզի արուեստագէտները պարագլուխ իրենց թատերականու-թեանն ու բռնե մեղի աչքան պարզ բայց այս-քան ալ ահաւոր բաներ, ուսով, ճամբով, քաղաքով պայմանաւոր։ Տայսթայովսկիին նամակները ու-նին երեմն այդ գիծէն տուածներ։

Քսանի մօտ տարիներ երկարածագող սա լլը-կանքն է, մտավոյթութիւնն է, «սարսափն» է — Պարթեւեանինն են բառերը, ուրիշ որոտը մը մշտակարօտ ու անյարգող, որ, կ'ըսեն՝ գերեզ-ման մտաւ այդ սարսափէն պատանուած — ուրտեք Տիգրանին նամակները այնքան բարձրիք ու անհաւաստարելի կ'ընեն։ Ի վերջոյ, յուսահա-տութիւն, և հետեւե՛ք անձնապահութիւնը կը զայլանան սա անհուն հոգեւարքին առջև, քանի որ լուծուածներ են վերջապէս։

Ու ստեղծելի պէտք է գիտնա՛ք որ անոր մայրը իր երեք չունեցած զրամն է որ պիտի ըս-տեղծէ։ Ուրիշ... Եւ Անոր փոքր եղբայրները պիտի մեծանան Պոլս։ պիտի շահին այդ անիծեալ զրամը, պիտի զրկեն այդ մեծ եղբորը Բարիկ, Պոլս։, բայց պիտի չլուծեն հացին չարագուշակ հարցը։ Ըսի թէ ինչպէս ի՞նչած է գերեզման Տիգ-րան երկաթի մայրը։

* *

Գրագէտը։ Քաղաքական խմբագիրը։ Գր-ծիչը։ Անտեսախօսը։ Հիւսիսեղբը։

— Բայց ո՞ր մէկը։ Տէր։

Կը տեսնէք թէ որքան բարդ, բազմակողմ անձնատեսութիւն մըն է Տիգրան երկաթ անու-նին տակ գլարչարուած սուրբը, ինչպէս կ'որոպէ գայն իր մայրը։

Մոռիւ Պարէսի յիշուած գիրքին մէջ յաւել-ուած որ, «իւրաքանչէր, որ առաջին անգամ տպուած է La Cocarde հանդէսին 25 հոկտ. 1894 թիւին, և առատ մէջբերութեանը զոր անոր ձեռագիրնե-րէն ըրած է Պ. Կիւմրիչէրտան, մեր առջև կը

դնեն մէկը այն բացառաբար օժտուած միտքե-րէն որովք մեր զրականութեան ամենէն սիրա-կան ու սրտառուէ անունները տուին, առանցա-պէս քերթողական մարդին վրայ։ Բայց ահա ան-սովորը։ Նոյն այդ էջերուն մէջ կը հաստատունք զարմեալ մեր զրականութեան մէջ չհանդիպուած այն դժուար հրաշքը ուր սուր, կենդանի ու տար-օրէն խորացուած (Ֆրանսացիք պիտի նախասի-րէինrousse բառը) դիտողութիւն և նոյն վերա-դէրնեցող որակիւթ քնդիմացուման, վերացման (abs-traction) ուժ պաշտպանէին իրար, աչքերուն և զգայարաններուն տուածը ազատելով ուրուա-նկարին արհեստէն ու բարձրացնելով զայն իմա-տին անմահ յաղթանակին։ Ուր զոյնն ու զի՛նք հարազատ, անվերածելի շաղապատուով մը մեր սուսաւորութիւնները հազուեցնէին ալ անխորտա-կելի սճով մը, շնորհով մը, որ արուեստի մեծ իւ-րացումները կը յատկորոշեն ու չըլնին մը խառն արտայայտութեանց մէջէն կը զատեն անկորուս-տը, չըսելու համար յաւիտենականը։ Խորութեանն ու նորութեանն երջանիկ խառնուրդ որ գար, մտա-նութիւնն սկզբը ստեղծող ստեղծումները կը կրն-քաւորէ։ Այս բոլորը՝ գրելու թէքիկը պերճօրէն տիրապէ՛տող ստեղծ, կանանչ սաղաւնդի մը մէջ։ Կարգացէ՛ք Cocarde-ի մար յօդուածը որպէսզի հա-մուգուէք թէ ինչ բան է արեւել ճնիլ բայց արեւ-մուսէ անիլ։ Ինչ որ կը զատէ այդ էջերը Լոթիա-կան զգայիկ բայց ատան բանաստեղծութեանն կամ փոխի ու Մորանի ու նոյնիսկ Պարէսի զրա-կան արեւելքէն։ Ընդօժին, առհասարակ, արեւ-նէն եկած այն համն է, անկախութիւնի հարա-զատութիւնը մտով տեղ մը կը տարբերէ ուրիշէ մը. երկիր մը, քաղաք մը ինչքինքը կ'ըլլայ։

Պ. Կիւմրիչէրտան Ռիւստին «հարեւուրդ» ձեռագիր էջերը կը փափաքէ խմբուած տեսնել հատորի մը մէջ ու այդ առիթով տրուած կոչ մը կ'ընէ մեկնամաները որունք մեղի չէին պակսեր 1894 ու 19րդ դարերուն։ Ձի գի՛տքը սակայն թէ մինք շատոնց լքած ենք գիրքերու կնքապայտու-թիւնը ու գրեթէ մոռցած (ինչ գեղեցեղութեանը Փրանսացիին պիտի ըսէր desappris) միտքին հաւ-դէպ մեր պաշտպանութիւնը, երանի իրեն եթէ անծանօթ է մեր այս կորսնքին ալ։ Բայց, ա-ռանց զանուութեան, նման բարեգործութիւն մը մեր զրականութիւնը պիտի օժտէր բացառիկ գիրքով մը։ Կրնայ ասիկա նմանիլ փողով ու թմբակով մռնեստիկուած զուրիս-գործեցնեալներ, Տիգրան երկաթի տարիքէն վէպ չեն գրեր մա-րդիկ։ Բայց այդ գիրքը պիտի բերէր մեղի համար թանկագին յայտնութիւններ, շայտ և թուրքի հարցը մինչև հիմա քաղաքական իր նկարագիրը կը պահէ անխորիւր։ Իմ համոզումն է սակայն որ անիկա նոյնքան և աւելի զրական հարց մըն է։ Ջութ տեղը չէ որ մօտ տարը այդ փողովուր-դը այդ լուծը կընց։ Ու հոգին մարմինն ու ի՛նչպիսիւ թաւ, բայց ուշ ալ կը պաշտ։ «Ինիւ-տմանէ կատարուած արտագրումները քննադա-տը կը հետաքրքրեն շատ մը կողմերով։ Անոր համար է որ Պ. Կիւմրիչէրտանի կողմէ այդքան գեղեցիկ փառաբանութեամբ մը բանաձևուած խնն-

գրանքը արժանի է Սուրբ Հինգրադապատարի մը։
Հատորին մէջ, Տիգրան երկաթի միւս երկա-
բայունը յօդուածը, La Turquie peut-elle vivre ?,
տպուած R  vue des Revuesի Յուլիանի (1899),
աւելի թելադրել է ու այլպէս բացատրել, մի-
ջազային քաղաքական գրականութեան մէջ ալ։
Պ. Կիւմիւզկէրտան ամբողջովին առած է զայն
իր յաւելումով (**)։

Ուշադիր ընթերցող մը միայն կարող պիտի
լլար ըստ արժանւոյն գնահատել այդ օրհան-
այդ օրերուն համար այլպէս անակնկալ խորու-
թիւնը, կառուցուածքի նորութիւնը, դիտողու-
թեանց ինքնատպուծութիւնը, հատուցութիւնը ու
մասնաւոր դատման եղբրու տարբարյալան ըն-
դարձակութիւնը։ Տարբողանքի (propagande) այն
փուլուն գրականութեան մէջ որ մեր քաղաքական
հուսակցութեանց գործունէութեան անմէնէ խա-
ցելի կողմը մնաց (**), այդ փորձը (essais) կը բըր-

(*) Յու է ինքի որ մեծած գրագէտի մը նուիր-
ուած հատոր մը չունենար լիակատար bibliographie
որ հեղինակին բոլոր տարուած յօդուածներուն տե-
ղերը, թուականները, գլխաւոր նիւթը արժանապը-
ուէին։ Տիգրան երկաթի քաղաքական եւ գրական
ուրիշ կտորները, ձեռագիրներուն քանակը եւ նը-
կարագիրները, լուսանկարները, ձեռագրէ նմանա-
տպութիւններ (fac-simil  ) անհրաժեշտ տարրեր են
այս կարգի աշխատանքներու մէջ։

(**) Այս հատատուրը գառն է մանուաւոր ա-
նով որ մեր միջոցներուն լաւագոյնը տրամադրե-
ցինք ընելու համար այդ տարփողանքը արդար ու
հարազատ հայելի մը մեր տառապանքներն Մէշտոնի
է վրիպանքը։ Բայց խորհած ունինք ասոր զսպա-
նակներուն։ Ինծի կուզայ թէ Տիգրան երկաթի գի-
ծով մարդոց փաղանք իր աւելի հրաժանականութիւն
ունէր իր դերը փրկելու քան քանաստեղծներու,
խմբագիրներու, կոմսականներու քանակը որոնք ի-
րենց բարի կամեցողութեանն ու արցունքին զատ
րիչ քան կը տանէին արբոնիրներուն կամ դե-
պաններուն մատուցանելու։ Այնէ զատ կը խորհիմ
նան։ Թէ գործելու սա կերպը մեր միտքին հիմնա-
կան պաշտօններէն կուզայ։ Նոր չէ որ մեր դասերը
գէշ պաշտպանեցին։ Մեր պատմաբանութիւնը չախ-
քալի փաստ այս վարկածին։ Փորձեցք զայն ըմ-
բռնել մեր պատմութենով, նոյնիսկ քաներորդ դա-
րուն։ Այսօր վրիպի։ Բայց եւրոպական իմացական
մեթոդին մը, միջակէն նոյնիսկ շատ քիչ վեր, որ-
քան դիւրութեամբ մեզ կ'առաջնորդէ դժուարին այդ
հասկացողութեան։ Կարեացիք օրինակի մը համար
Յամպանի եռադասոր բազմաբարեկտ էջերով
գործը։ Ձեր միտքը չի շինուիր եւ սակայն պատ-
կառելի որ թիթաքանակին համարութիւնը հայ միտ-
քին պատիւ բերող ձեռնածրկ մըն է։ Բայց, նոյն օ-
րինակին համար, կարողացէք Մարկանի գիրքին ա-
ռաջին հարկը էջերը ու դուր համոյրը կունենար
զգայով թէ հայ պատմութեան իմաստասիրութիւն
մը կ'ողջունենուի ձեր ուղեղին մէջ։ Քաղաքական
զգայարանքի պակաս, քաղաքական կանքէրդ գա-
րիկ գրկուած ժողովուրդի մը մօտ։ Տիգրան երկաթի
մեծութիւնը հերքումն էր այս տեսութեան։

գանայ, ինչպէս կ'ըսեն, հարկ զայտերէն, այլա-
ռեստ ու ինքնատիպ լիակատարանի մը նման։
Հեն, արեւելեան հարցը, որ դիւանական գրակա-
նութիւն մըն ալ ստեղծեց իր բոլոր մեղքերուն
քով, հինովին կը նորոգուի (չեմ կարծիր որ
Տիգրան երկաթի Կոլլիմն կարողացած ըլլայ)։

Այդ հարցը այդ էջերուն մէջ կը դառնայ աշ-
լապէս շահեկան, եղբրաբարու համապատկեր մը,
որուն յօրինումին պիտի միջամտեն միեւնի այդ
օրը անձանթ մազակներ, ընթացիկ իմաստու-
թեան պատգամած իտպարկութիւններէն (postulat)
զխոյլին շեղող։ Անշուշտ աստիճէ կային այն ըն-
դարձիկ ողբերգութեան մէջ որ թուրքերուն խու-
ժանն էր ինքնաւոր արեւելի է մեծամարդ եւրո-
պայի մարդերուն վրայ։ Բայց որոնց արտահա-
նումը, չէղբուսմը եւ իրենց դերուն կապելը, —
անա ինչ որ ըրած է հանձնարել այդ երկուստե-
րը։ Ձի պատմութիւնը ունի զասեր որոնք թաղ-
ուած կը մնան զէպերուն լալային տակը եւ չեն
մատչելի արագ, սողորմալ աշխուշ։ Տիգրանը,
եթէ ինք չէ ապրած այդ եղբրականութիւնը իր
մարմինին վրայ, բայց ապրած են զայն իր պա-
պերը։ Ասոր համար է որ Թէրանի դեռագործի
նօթ առնող Կոլլիմնէ մը աւելի ի վիճակի պիտի
ըլլայ Տիգրան երկաթ մը ըսնունց այդ արեւելիք
ներդգալու ու վերադարձաբերու։ Ապրումը, դարա-
ւոր առնէթերու մ (արիւնը վարկպարագի տարազ
մը չէ), ընդհանրացման շատ զօրաւոր ուղեգլային
առումն, ու բացառիկ գրականութեան զգայական-
ներ միայն պատմութեան աւերակայւր կարող են
օգտուով թափանցելու։

Տեսականներու նորութիւնը, խիստ անձնա-
կանութիւնը, տեսնելու կերպին չմարտադանց
(paradoxal) կողմերը ու եզրակացութիւններու
կարգ մը մասերը այդ յօդուածին մէջ ինքան միշտ
իւրեց կետ չունենալ մեր համամտութիւնը։ Ի՞նչ
փոյժի։ Իսպառն իրականութիւն մըն էր ու թուրքը
միահեծան տէրը Փարսից Եոյցէն վիճենա երկարող
կայրութեան մը։ Այսօր։

Անա թէ ինչու, այդ յօդուածին մէջ յօրին-
ուածքին, այսինքն փաստերու դասաւորումին
տիրական թէքնիկը, նախանիւթին որակը, տրա-
մաւորութեան (dialektik) ուժն ու անողորմ մղու-
մը մեզ կը վաբեն բռնի եւ հեռապալ, աստի իսկ
չձգելով անդադարէ։ Արեւելէին հինաւորաց ո-
գին հոն կ'ենթադրուի վերլուծութիւն մը որ մեզ կը
զարմացնէ մասնաւոր, երբ փոխեց թէ քաղա-
քական զգացողութիւնը կարողներու եւ գիրքե-
րու մէջ ստացաւելիք փութութիւն մը չէ։ Տա-
րիքը, յարաբերութիւնները այդ զգայարանքին
զխաւոր դաստիարակներն են։

Ընթեցողը կը դրկնէ եւրոպացի Օտանի յու-
շերուն (Տամբելու ճարի Պոլսէն դուրս) այդ յօդ-
ուածին ու անոր հեղինակին վրայ աւելի մասն-
րաման տեղեկութիւններու համար, . . . Որեւէ
մէջքերում, համառոտման փորձ չեն կրնար մեր-
ձուսող զապաւոր մը անգամ գոյաւորել ընթեր-
ցողին մտքին մէջ, այդ իր սողերուն ու քառե-
րուն մէջ իսկ նոր ու ամբողջ աշխատանքին մասին
Հակառակ անոր որ քառատունքի մօտ տարբեր մեզ

պիտի մեռնի, առանց այդ մահուան հաւատալ կրնալու: Ու առանց արցունքի մարզ չի կրնար բաժնուիլ այդ պատմութիւնն որ, զասական մեղաւազմութիւնէն զուրա շարակնով հիւանդներուն, մեզ կը կործանէ ահաւոր իր առօրեայով, ըսելի՛ կ'ուզեմ դրամի, զեղի, դարմանի, անկողինի ու անձկութեան հազարումէկ գիւրք մանրամասնութիւններով, բոլորն ալ կրուած թշուառ այդ հանահարէն, հանաքային այլութեամբ մը:

Ու բաներ կան որ չեն պատմուիր: Այսինքն՝ պէտք չէ պատմութիւն:

* * *

Ահա, կմախձն, գրեթե մարմինը:

Պ. Կիւմիւշէնցիուանի մօտ դրագէտը արժանաւոր է իր նիւթին: Խորքին մէջ հայ, ինչպէս, Տիգրանն է, ու նման անոր, մտքին մէջ եւրոպացի, անիկա յաշտած է պարսկերէլ այդ ճերմաշալի տիպարը, ամբշտն առատակողմ, ու մեզի ներկայացնել քերթածի մը չափ յուզիչ կենսազրուիւն մը: Ու ասիկա ժողովակի եղանակով, ըսելի՛ կ'ուզեմ կենսազրուիւն ըստե՛րով:

Ձի կրկնուեալ համար անցնող էջերու մէջ իր եղանակը յատկանշող դատումները, կը բաւականամբ յայտնելու որ այդ հատորին ներդնակը արդեւական գրագէտը մըն է, մեր արխնէն, որ հարկին տանն է սակայն տարր լեզու ու գործածելու: Աւելորդ պիտի ըլլար ցոյցնալ ընել իր Փրանսերէնին որ զուրաէն օտարութեամբ գործէ մը չէ իր մօտ, այլ մօրթով և զգայաբանքներով հարուած զգայնութիւն մը, հետեւաբար արտետի արժանաւոր միջոց մը: Մարդիկ, զբաղեցնող միայն կը զննէ այս տրոհումին (paragraphe) մէջ, այդ գործիքով է որ կ'արտայայտեն անարտայայտելի Կրանքը, գրականութիւնէ զուրա, ամէն բան գրել ստղծած լեզուով մը: Բայց արտեւ'տա, երբեք:

Կը խորհիմ թէ գիրքին գեղեցկութեան զբաւար աղղակներէն մէկն ալ հոս փնտռելու է:

Ճաշու համար հաշած մը իր կերպէն, կը ներկայացնեն պատմութիւն մը:

... Ճիգրանի տոմար յառաջ եկաւ անկէ որ կը պատկանէր սուրիի գերի ժողովուրդի մը, որ ծնած էր աշխարհաքաղաքացի քաղաքի մը մէջ, կրան՝ ազդեցութիւնները զանազան ցեղերու, քաղաքակրթութեանց, միջավայրերու և, հետեւաբար անկարող էր եղած երբեքիցէ ազատագրել մամուլական իր անմասնորութիւնը: Լաջ է ան թէ թուրք, հելլէն, Փրանսացի կամ քիւզանդացի: Փիտի լգիւնայ երբեք: Ո'րն եղաւ իր հշարհախախտ ըրարտաւոր: Յունական'նը, օրբանէն ստրկուած. հայերէն'ը, նախնապէս լեզուն. թրքերէն'ը զոր կը խօսին իրենց տունը, թէ Փրանսերէնը որով պիտի խորհի ու գրէ: Այս տարբոյնակ նախատաքին քան թէ իր կանխաճանաչումն — հրաշքի տղոց ցեղէն չէ՝ արդէն անիկա — այդ պատմաւազն մը որ անիկա պիտի լցնայ տալ իր մամուլական չափով, իր տեղը, երկրատարջ Փրանսացի մը, ծնած ու ապրած Փրանսա, կրկնով սեղմ կրթութեանը (discipline) միակ քաղաքա-

կրթութեան մը, միակ մշակոյթի մը, և, ունենալով այդ քաղաքիկ զգայնութիւնը, ճամէն բանով բանաստեղծութիւնէն ընելու այս կարողութիւնը, ուսումնասիրութեան սա հրաշքը եւ Տիգրանը յատկանշող ինքնակատարեալագործման սա եռանդը, անմահ անունն էր պիտի կտակէր սերունդներու: Եթէ, ինչ որ կը մնայ այսօր, հրատարակուած և անտիպ իր գործէն — ըրոյց, նորավէպ, պատմական նախերկ կամ փորձ (essai), քաղաքական հան հանք, թղթակցութիւն եւ մտերմիկ օրաագիր — չէ ըսելու ուժի այն տպաւորութիւնը որ կը խառնէ և կը հիւսցնէ իրը հրաշք մը, անկէ՛ կ'արտաբերէ սակայն նուրբ և անոյշ հոտ (arome) մը ուր Արեւելքին խորհրդաւոր ու ծանրաթմաւալ բոյրերը ճաղէն կ'անցնին՝ փափկիկ զեփուռին ու կը փչէ Ատտիկէի և Վիլ Վոլ Ծրանսի'ն վրայէն և զոր չենք կրնար ներշնչել առանց սիրով սարսուռի մը:

Լայնը, իր եղբայրները, որ կը պահէք յիշատակը իր ծանայութեանց մատուցուած ձեռնարկաբան քաղաքի, Փրանսացիներ, զորս Փարէ'ս պիտի հրապարէ միշտ, մինչև իսկ իր բաւերկամութեան մէջ, երանի թէ, ցորովն և բարեպաշտ յարգանքէն թելարտուած սա հատորին ընթերցումէն վերջ, կարենայիք պահել ձեր սրբտերուն մէջ անմասն տեղ մը յիշատակին սա վաղաժամ երկրատարքին որ, նման ցիսաւորի մը պիտի պատուէ Արեւելքի երկինքը հաճանքաւոր պայծառութեամբ մը, անհետելու համար ընդ հուշ Փրանսերէնի խորքերուն մէջ:

Այս տղերքը պերճախօս են քան ամէն մեկն ուրիշ:

Յ. ՕՏԱՅԱՆ

ՄԱՏԵՆԱԽՈՍԱԿԱՆ

Neuarmenische Grammatik, Ost- und Westarmenisch, von Dr. Ardasches Abeghian, Dozent am Seminar für orientalische Sprachen zu Berlin. — Berlin und Leipzig 1936, Verlag von Walter de Gruyter und Co., [Band XXXVI. Lehrbuch des Seminars für orientalische Sprachen zu Berlin]:

Փերմաներէն լեզուով, հայ բրոքիէստի մը՝ Տօքթ. Արտաշէս Արեղեանի կողմէ գրուած հայերէն աշխարհաբարի այս զերսպանութիւնը իր տեսակին մէջ նոր չէ. զայն կը կանխուի A. Diyarli F. N. Fink, և C. Kainzi քերականութիւնները: Փերլիի Արիեթան լեզուայ քննարարի հմտաւորները, Dr. H. H. Schaefer իր կարճ ներածականութիւնը բացումը կ'ընէ գործին, և անոր՝ իրը նոր ձեռնարկը՝ հայագիտութեան համար բերած նպատակը շեշտելէ ետք, գերմանականագիտութիւնը կը հրաւիրէ հայ լեզուին արժէքներուն և ստեղծագործութեանց վրայ: Այս նախաձեռնէն վերջ էր բոլորի նեղիմակին հակիրճ յառաջաբանը, ուր կ'ընտրէ թէ 1931 էն սկսեալ իր այս գործը ձեռագիր կը մնար, և կը ծառա-